

ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE FIRST CENTURIES AD
ON THE WESTERN COAST OF THE BALACLAVA BAY

During the archaeological excavations, held in 2000 by the Balaclava expedition of the National Preserve «Tauric Chersonesos» a number of new archaeological sites of the Roman time was discovered. They were a components of the infrastructure, formed around the Balaclava bay at the first centuries AD. The further study of these sites favors the reconstruction of the historical topography of the region and allows to adduce a number of supposition about the character of assimilation of these territories.

Є.І. Архипова, І.І. Мовчан

**НОВІ ЗНАХІДКИ ВИРОБІВ
ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА В КИЄВІ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК 1998 р.)**

Статтю присвячено публікації нових знахідок «латинського» посуду і виробів київського ливарного й художнього ремесла XII—XIII ст.

Київ за багатотисячолітню історію свого існування накопичив потужні культурні шари, насичені матеріалами давньоруського і пізньосередньовічного часу. Окремі знахідки, виявлені Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України в південно-західній частині «міста Володимира» на садибі по вул. Володимирській, 12 у 1993 р., уже було опубліковано¹. Нові розкопки в 1998 р. на цій самій садибі та в «місті Ярослава» (неподалік від Південної брами Софійського монастиря) дали не менш цікаві матеріали, що становлять художню цінність і є важливим історичним джерелом вивчення зв'язків Київської Русі із Західною Європою і розвитку місцевого художнього ремесла².

За знахідками виробів західного художнього ремесла торгівлі зв'язки Київської Русі з німецькими містами простежуються з X ст., а особливе їх поживлення відбувається з другої половини XII ст. І хоча нині відомо вже багато предметів «латинського» начиння, кожне нове відкриття становить великий інтерес. Два такі рідкісні для Києва бронзові вироби знайдено в господарській ямі розміром 1,1 × 1,15 м (об'єкт № 3) на розкопі на вул. Володимирській, 12.

На жаль, рівень запуску ями зафіксувати не вдалося. Вона була виявлена на глибині 2 м (від сучасного рівня) й заглиблена в материк на 36 см. Частково її перекривали піч та яма XVII ст. Стінки біля дна були вкриті темно-коричневою кіптявою, дно — тонким прошарком жовтогарячого обпаленого суглинку. Очевидно, ця яма спочатку мала господарське призначення. Заповнення — однорідний світло-сірий суглинок. Зверху, на глибині 8 см від рівня виявлення, було знайдено два залізні замки, один з яких цілий і замкнений (17 × 8 × 5 см), в іншого (9 × 4,5 × 2,5 см) обламана дужка, а всередині знаходився уламок ключа. На цьому ж рівні заповнення ями траплялися численні фрагменти мідних пластин із заклепками, більшість з яких зафіксовано на глибині 2,15 м. Серед них знайдено деформовану, але майже цілу чашу, орнаментовану всередині, і пошкоджений, оплавлений водолій. Фрагменти мідних пластин (376 шт.), один із залізною петлеподібною ручкою, — це залишки кількох великих клепаних посудин, подіб-

Рис. 1. Гудзик із заповнення ями (об'єкт № 3), друга половина XIV — початок XVI ст.

помилковою, і її не поділяє решта авторів розкопок. Відсутність покладів мідної руди на території України за досить розвинутого мідноливарного виробництва в Київській Русі, без сумніву, сприяла заощадливому ставленню до цієї сировини, але як і речі з заповнення (насамперед, гудзик, який датується другою половиною XIV — початком XVI ст.⁴), вони потрапили сюди вже в післямонгольські часи. Про це свідчить і стратиграфія, за якою згадана територія була заселена з давньоруського часу й до кінця XIV ст. Отже, у яму металобрухт міг потрапити не раніше другої половини XIV ст.

Речі, що публікуються, зберігаються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України.

Водолій має вигляд півня (інв. № АМ 2946/8455). Він значно пошкоджений (уцілілі висота 24 см, довжина 24 см, максимальна ширина 11 см), втрачено лапи й передню частину тулуба. Горло посудини утворював розпущений хвіст, який з'єднувався з гребенем тонкою ручкою (збереглася частково, метал її оплавлений). Опущені крила правили за додаткові підпори (обламані). Гребінь птаха пошкоджений. Замість дзьоба у нього — вузька собача морда, зі зливальним отвором діаметром близько 1,5 см у пащі, яка також пошкоджена (рис. 2). Борідку півня виконано рельєфом, на опуклих зіницях врізною лінією показано довгасті очі із заглибленою крапкою посередині. Весь корпус птаха вкритий карбованою й гравірованою орнаментациєю, що передає пір'я на грудях — овальними трикутниками, що заходять один за одний, з подвійним обведенням контуру, насічками й жолобком посередині, перо хвоста — рівномірними смужками з подвійним контуром і косим штрихуванням. Ближче до основи крил — декоративна стрічка, що має також подвійний контур і прикрашена чотирьохпелюстковими розетками у квадратах.

Водолія відлито з бронзи. За результатами аналізу НДІ судової експертизи, це — олов'янисто-свинцева бронза, що містить 94,1 % міді, 3,63 — олова, 1,9 % свинцю. Зовні посудина мала плакування сріблом, про що свідчив пастельно-фіолетовий колір оксидів, якими був вкритий водолій до реставрації 1999 р. (повторно реставрований 2001 р.). Проте в НДІ судової експертизи визначили, що це покриття являє собою свинцево-олов'янистий шар, білий колір якого, на думку С. Климовського, мав імітувати сріблення. Наносили це покриття втиранням за допомогою тампона в нагрітий корпус посудини⁵. Проте, згідно з іншим дослідженням плакування, проведеним у рентгенівській лабораторії Інституту загальної і неорганічної хімії НАН України в травні 2001 р. Б.С. Хоменком, покриття зроблено зі срібла, а поверхня птаха для міцного утримування срібла вкрита насічками, які утворюють сітку.⁶ Це традиційна технологія виготовлення захід-

них до казанів. Серед них траплялися фрагменти зітлілої лози. У заповненні також було знайдено: кулькоподібний гудзик, вушко якого зроблене із залізного дроту, а кулька — зі скляної жовтувато-білої маси (рис. 1), фрагмент шиферного прясла з прокресленим хрестом, значну кількість дрібних і фрагментованих кісток тварин і птахів, людський хребець, риб'ячу луску, шкаралупу яєць, фрагменти амфор і горщиків XII—XIII ст. Усередині водолія разом з ґрунтом знайдено дрібний фрагмент стінки посудини, вкритої зеленою поливою. Те, що цей уламок кераміки, як й інші речі, не має слідів перебування у вогні, свідчить, що всі вони потрапили в цю яму вже пошкодженими і після того, як її було перетворено на смітник. Бронзові й мідні речі, можливо, було зібрано як металобрухт у плетеному кошику, про що свідчать залишки лози.

Думка С.І. Климовського про те, що ці вироби були спеціально сховані як «скарб» сировини з виконанням обряду і саме 1241 р.³, є

ноєвропейських середньовічних водоліїв. Зокрема, плакування сріблом, поряд із золотінням та чорнінням, було характерним для лотаринзьких виробів ⁷.

Металеві, найчастіше бронзові, середньовічні фігурні посудини — водолії, а також курильниці, свічники й дарохоронительниці у вигляді реальних і фантастичних тварин чи птахів, кінних лицарів і людських фігур відомі східній і західній культурам. Чудові зразки реалістично трактованих водоліїв у формі птахів близькосхідного (іранського) походження представлені в колекції Державного Ермітажу. Тому вирішення питання щодо походження подібних виробів, знайдених на території Давньої Русі, викликає певні труднощі. Так, установленно, що антропоморфні водолії й свічники у формі кінних лицарів і людських фігур виготовляли тільки в Західній Європі, а посудини у вигляді тварин і птахів можуть мати і західноєвропейське, і східне походження.

Водолії, або акваманіли, — посудини для обмивання рук — були поширені в середні віки як у церковному, так і у світському побуті. Вважалося, що невеликі водолії є літургійними посудинами ⁸. Згадки про церковні посудини для обмивання рук відомі з V ст., але лише з середини XII ст. їх згадують як фігурні. Предметами світського побуту їх називають джерела XIV ст., однак оскільки на мініатюрі Псалтиря Бонмонта XIII ст. з бібліотеки Безансона зображено Пилата, що вмиває руки з драконоподібного водолія, їх використовували в побуті набагато раніше ⁹. Імовірно, що і в Київській Русі водолії використовували і як літургійний, і як світський посуд, але визначити їхнє призначення тепер майже неможливо.

Кожна така посудина була неповторною, оскільки її виготовляли за способом утраченої форми. Усередині нашого водолія збереглося п'ять штирів каркаса, якими глиняну обмазку воскової моделі кріпили до глиняної болванки основної форми. Під хвостом уже відлитої посудини було зроблено отвір діаметром близько 3 мм (для з'єднання якоїсь деталі?).

За класифікацією, розробленою О. Фальке та Е. Мейером, знайдений водолій належить до групи «грифоноподібних», однак повної аналогії йому серед зібраних ними бронзових виробів немає. У той же час за реалізмом передачі пташиного тулуба, пір'я хвоста, крил і напруженої пташиної шиї (що нагадує глухаря, який токує), формою горла посудини у вигляді розпущеного хвоста, виготовленням тонкої ручки, утвореної пір'ям хвоста і з'єднаної з гребенем на голові, цей водолій найбільш близький до водолія у вигляді півня з Німецького музею в Нюрнбергу (№ 244 за О. Фальке і Е. Мейером) ¹⁰. Собача морда, опуклі очі й виразні надбрівні дуги споріднюють його з іншим водолієм з того самого музею (№ 239) ¹¹. І київський, і нюрнберзькі водолії є прекрасною ілюстрацією процесу «натуралізації», що відбувався в розвитку форми європейських водоліїв, протягом якого драконоподібні чи грифоноподібні романські водолії перетворювалися на готичних півнів і який завершився до середини XIII ст. ¹².

Рис. 2. Бронзовий водолій, перша половина XIII ст.: а — вигляд збоку (фото); б — графічне зображення, вигляд спереду

Акваманіл з Нюрнберга (№ 239) із собачою мордою, як зазначають автори, відповідає лотаринзьким типам, зокрема птахоподібному водолію другої половини XII ст. з Музею історії мистецтва у Відні (№ 229). Грифоноподібні чи драконоподібні водолії, форма яких виразно передає образ птаха і які виготовляли у Верхній Лотарингії в другій половині XII ст. (№ 229—231), у XIII ст. поширюються в Нижній Саксонії. До північнонімецької групи, наприклад, входить такий чудовий виріб, що реалістично передає форму птаха, як згаданий півень-водолій з Нюрнберга (№ 244), який датується близько 1300 р.¹³

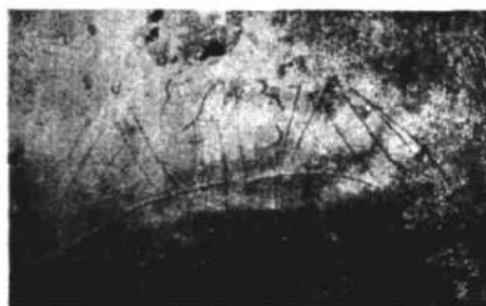
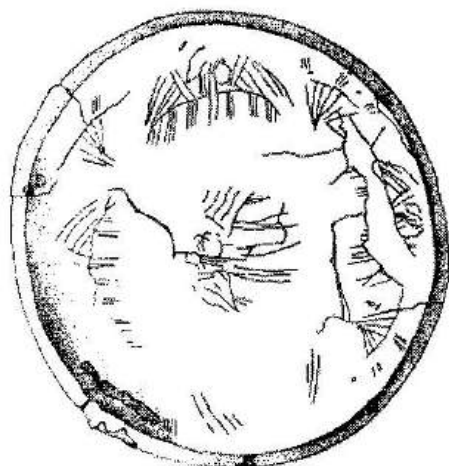
Використанням крил як додаткової точки опори посудини, декоративною розробкою пір'я й особливостями орнаментальних прийомів київський водолій близький до групи північнонімецьких виробів (№ 236, 237—240 за О. Фальком і Е. Мейером). Превалювання реалістичних деталей (природно модельовані крила, роздута шия), виготовлення посудини у вигляді півня, а також великі розміри й стрункі пропорції дають змогу датувати цього водолія першою половиною XIII ст. Використанням срібного плакування, здавалося б, дає підставу вважати його виробом лотаринзьких майстрів, але ідентичність прийомів орнаментальних гравіювань на зазначених нижньосаксонських водоліях і хільдесхаймських свічників у вигляді дракона, наявність собачої морди, опуклих очей і використання крил як природної точки опори ставлять під сумнів його лотаринзьке походження. На жаль, нам не відомі подібні водолії лотаринзької роботи того часу, хоча В.П. Даркевич не виключає можливості того, що в XIII ст. в Лотарингії також виготовляли посудини ранньоготичного типу¹⁴.

До нижньосаксонських (Хільдесхайм?) водоліїв першої половини XIII ст. належать два інші бронзові водолії з Києва. Реалізмом зображення і розмірами наш водолій близький до водолія у вигляді барана, виявленого в Києві 1880 р. на вул. Велика Житомирська у складі скарбу давньоруських прикрас XII—XIII ст. (загублений)¹⁵. Фрагмент іншого бронзового водолія у вигляді цапа з великими опуклими очима, короткою трубкою зливу в роті та вовною, переданою хвилястими штрихами, знайдено в Києві в XIX ст. (Національний музей історії України, інв. № 33401). Деформований і сильно оплавлений, він, як і знайдений 1998 р., мабуть, побував у пожежі, але місце його знахідки невідоме¹⁶.

Відсутність ніг у нашого водолія не дає змоги впевнено зарахувати його ні до птахоподібних, ні до грифоноподібних. До «чистого» півня, незважаючи на реалістичне зображення тулуба, пір'я хвоста, крил і гребеня, його не дає змоги віднести собача морда. У той же час сукупність згаданих ознак робить його подібним до собакоптахи — сенмурва — образу іранської міфології. Саме так, наприклад, Г.К. Вагнер¹⁷ пропонує розглядати галицького водолія XII ст., що має собакоподібну голову з розкритою пащею, двома витягнутими вперед лапами і пташиний тулуб із загнутим догори хвостом-трубкою. Сенмурвами репрезентовані й лотаринзькі водолії XII ст.¹⁸. Проте для усіх них характерна плечова частина крил у вигляді кола з декоративним «гратчастим» заповненням, що, на думку Г.К. Вагнера, властиво саме для зображень сенмурвів¹⁹. Однак, як показали О. Фальк і Е. Мейер, цей декоративний прийом застосовували і під час виготовлення орлиноголових грифонів, наприклад у згаданого віденського водолія (№ 229), але в XIII ст. його вже не застосовували.

Порівняння нового київського водолія із західноєвропейськими зразками дає підставу вважати, що місцем його виготовлення були північнонімецькі землі. Він входить до тієї групи ранньоготичних пам'яток, яку, за визначенням В.П. Даркевича, характеризує вільне, реалістичне відтворення форми живої істоти, що прийшло на зміну романській скутості²⁰.

Ще одним предметом західноєвропейського імпорту, знайденим поруч у цій ямі, є мідна кована чаша діаметром близько 26,5 см на пласкому дні (інв. № АМ 2959/8475). Вона деформована й має ушкодження у вигляді шпарин і втрат (реставрована 1999 р.). Вінця прями, відігнуті паралельно денцю на 0,9 см, висота чаші — 5—6 см. Із внутрішнього боку посудина прикрашена гравірованими схематичними однотипними погрудними зображеннями п'яти фігур янголів, розташованих хрестоподібно — одна в центрі дна і чотири по краях (найчіткішими є креслення трьох фігур, а на місці четвертої — втрати й ушкодження). Між ними по краях чаші нанесено орнамент у вигляді пучків паралельних ліній (рис. 3). Добре

б

а

Рис. 3. Мідна чаша із зображеннями янголів, перша половина XIII ст.: а — загальний вигляд (графічне зображення); б — зображення янгола (фото)

збереглося зображення лише однієї фігури. У неї обличчя з виступним носом і пухлими губами, голова в шапочці чи пов'язці повернена в профіль, а сама фігура показана у фас. Одягнуті янголи у вільний просторий одяг, складки якого передані паралельними лініями, за спиною — крила.

Це типовий зразок іконографії зображення янгольських фігур на бронзових чашах, що надходили до Київської Русі з Центральної Європи. Розповсюдження цих чаш дозволяє вважати їх предметами масового виробництва. Чаші з подібними зображеннями алегорій чеснот чи янголів знайдено в багатьох містах Київської Русі. Маючи загальну схему розташування зображень й орнаменту, вони відрізняються якістю виконання, наявністю написів і кількістю орнаментальних прикрас. Діаметри таких чаш коливаються від 26 до 30 см. Повну аналогію нашій чаші з анонімними зображеннями янголів було знайдено в Києві 1892 р. теж у «місті Володимира» (садиба Я.В. Кривцова, нині вул. Десятинна)²¹. Т. Поклевський наводить три аналогічні чаші, знайдені у Фінляндії, Чехії й Німеччині²². Така сама чаша зберігається в Угорському Національному музеї в Будапешті і, на думку Ж. Ловаг, може бути угорського походження²³.

За класифікацією Т. Поклевського, ці чаші належать до типу IIIb, репрезентованого посудинами майже без написів, з неохайно виконаними стилізованими зображеннями янголів у вигляді крилатих людських фігур. Появу цього типу чаш викликано початком їх виробництва для широкого ринку, що спричинило стандартизацію та схематизацію орнаментів²⁴. Т. Поклевський датує їх XII—XIII ст. і вважає, що вони походять з Нижньої Саксонії, найбільшого бронзолитварного центру Західної Європи, куди на межі XII—XIII ст. перемістився центр виробництва таких чаш з Маасу—Нижнього Рейну²⁵. В.П. Даркевич вважає, що чаші, аналогічні нашій, виготовляли в майстернях Мааса—Нижнього Рейну (можливо, в Аахені й Кельні) та у Вестфалії²⁶.

Щодо призначення чаш було висловлено кілька думок. Їх вважали літургійними чи побутовими посудинами для обмивання рук. Д. Вейтцманн-Фідлер, зіставивши їх зображення зі згаданими у латинській літературі, зокрема у збірниках шкіляних текстів XI—XIII ст., висловила припущення, що чаші із зображеннями чеснот і пороків, як і чаші з міфологічними сюжетами та сценами християнських легенд, використовували як навчальні та ритуальні й виготовляли переважно в жіночих монастирях. Чаші з гріхами використовували для ритуальних обмивань перед сповіддю і для покаяння черниць, що сльозами повинні були змивати зображені на чашах гріхи. Погоджуючись із дидактичною функцією й літургійним призначенням чаш перших двох типів із зображеннями й написами, Т. Поклевський вважав, що призначення чаш без написів зі схематичними

Рис. 4. Фрагменти клепаного мідного казана із залізною ручкою, XII—XIII ст.

нечіткими зображеннями було іншим, але вирішення цього питання для нього залишалося відкритим. Чаші V і VI типів — з геометричними й рослинними орнаментами і без зображень — знайдено, головним чином, у похованнях. Отже, вони були пов'язані з поховальним обрядом²⁷. Проте в Києві 1984 р. на Подолі в похованні давньоруського часу було знайдено чашу II типу з написами й зображеннями гріхів²⁸. Е. Ковач, аналізуючи численні чаші, знайдені в Угорщині, також вважає, що вони служили для обмивання рук, а за змістом мали моралістичну мету, наштовхуючи віруючих на глибокі міркування. Її погляд поділяє й Ж. Ловаг²⁹. Г.Д. Белов, спираючись на те, що такі чаші як предмети масового виробництва були широко розповсюджені, не виключає їх використання в побуті³⁰.

М.Я. Крижанівська пропонує свій варіант застосування таких чаш. Вона вважає, що в них збирали милостиню мандрівні ченці, черниці й проповідники, а зображення на чашах були немовби скороченою заміною покаючих книг, своєрідними провідниками індульгенції³¹. Переліком і зображенням гріхів чи чеснот вони, дійсно, мали закликати віруючих відкупитися за гріхи або спокутувати їх чеснотами. Цей варіант здається нам переконливішим. Таку інтерпретацію функціонального призначення чаші підтверджує, одночасно уточнюючи місце її застосування, сучасний приклад використання подібної чаші для збирання милостині в католицькому соборі Святої Хедвіг у Берліні, де чаша вміщена в заглиблення кам'яного стовпчика, що стоїть неподалік від входу. Зазначимо, що перша київська чаша, знайдена на вул. Трьохсвятительській (Національний музей історії України, інв. № 43607), лежала біля кладки будівлі домонгольського часу, яка, як свідчать відкриті тут поховання (у тому числі в шиферному саркофазі)³², була церквою.

Велика кількість безформних шматків міді, що лежали в ямі, — рештки мідного посуду (інв. № АМ 2977/8500). Збереглося кілька фрагментів вінець посудин великого діаметра й масивна петлеподібна залізна ручка, приклепана до мідного корпусу (рис. 4). Переважна частина фрагментів має клепку, на деяких (рис. 5) застосовано так званий зварний шов (спосіб, за якого краї деталі надрізували у вигляді «зубчастої бахроми», з'єднували й проковували), деякі мають на одному шматку обидва види з'єднання, що свідчить про ремонт цих виробів. Вініця прями, відігнуті майже під прямим кутом, різного розміру й товщини (ширина відгину 2,5; 3 та 4 см). Два великі фрагменти належать заокругленому денцю — на одному клепка, на іншому — «зварний шов». Це дає підставу вважати, що тут був брукт не менше ніж від двох казанів, що датуються різним часом. За розмірами фрагментів вінець очевидно, що була й третя посудина

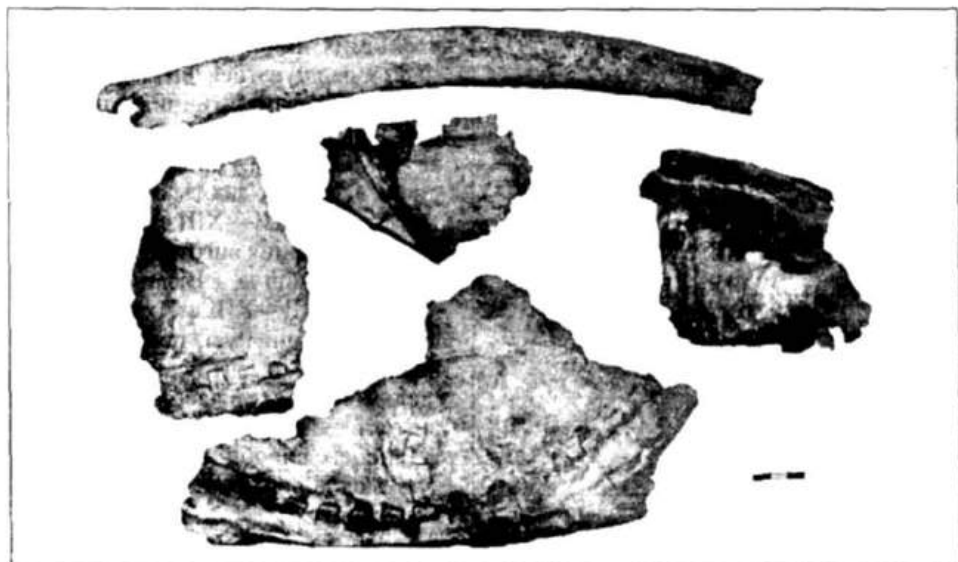

Рис. 5. Фрагменти мідного казана зі швом у вигляді «зубчастої бахроми», XII—XIII ст.

меншого розміру. Вважають, що з'єднання у вигляді «зубчастої бахроми» застосовується з XII ст., а посудини, виготовлені в такий спосіб, є виробами східного (Волзька Булгарія) імпорту³³. Казани з таким швом неодноразово знаходили в похованнях кочовиків південноруських степів XII—XIII ст.³⁴. Подібне з'єднання має мідна посудина з хомутом на горлі із садиби ювеліра першої половини XIII ст., дослідженої 1999 р. на схід від цієї ями на вул. Володимирській, 8. Там само було знайдено фрагменти бронзового хоросу та обрізки мідних і бронзових пластин³⁵. Очевидно, київські майстри також знали цю техніку. Посуд, який збирали за допомогою клелки, має широкий хронологічний діапазон. Його фрагменти досить часто трапляються під час розкопок у Києві.

На одному невеликому (8,6 × 6 см) фрагменті бронзової пластини збереглося сріблення — ще одне свідчення того, що речі, які потрапили в яму, були бруктом. Його було зібрано або для переплавлення на місці, або на продаж. Мідний і бронзовий брукт часто трапляється під час археологічних досліджень Києва. Подібний склад брукту кольорового металу (обрізки тонких бронзових пластин, фрагмент великого енколпіону, частина хороса, деталі окуття дверей, оплавлені шматочки бронзи) було знайдено 1948 р. на північний захід від Десятинної церкви (колишня садиба Петровського). Імовірно, як брукт в яму разом з кольоровими металами потрапили й залізни давньоруські замки, що також вийшли з ужитку. Такі замки були поширені в Новгороді з 30—40-х рр. XII до початку XV ст.³⁶

Не менш цікаві знахідки сезону 1998 р. було зроблено й на території «міста Ярослава» — на проїжджій частині вул. Володимирської, на розі з вул. Софійською до Південної брами Софійського монастиря³⁷. Тут на ділянці траншеї № 4 було виявлено круглу яму (об'єкт № 2), діаметром 2 м, запущену в материк із глибини 2,1 м. За численною керамікою, знайденою у нижньому шарі заповнення ями, вона датується XI ст. Яму перекривав шар, що містив невелику кількість фрагментів кераміки XII—XIII ст. (у тому числі маленький горщик зі слідами поливи з обох боків), фрагменти скляного браслета й деталі бронзового хороса (рис. 6): чотири «чашки» світильників діаметром 5,5—6,3 см зі штирями для свічок, ланцюг і два фрагменти гака (інв. № АМ 2926/8413-8418). Довжина ланки ланцюга, що збереглася, 23,3 см, ширина 2,6 см, діаметри ажурних дисків 5 і 3,2 см, товщина близько 3 мм. Із розмірів фрагментів видно, що вони походять від хоросу невеликого розміру. Для порівняння: ажурний диск ланцюга хороса, знайденого під час розкопок 1940 р. у Софійському соборі, має діаметр 9,3 см, ширина ланцюга 3,8 см, товщина — 7,5 мм, а діаметр чашок 7,7 см (Фонди Національного заповідника «Софія Київська», СМАА 1861, СМАА 16/28). Судячи

Рис. 6. Фрагменти бронзового литого хороса, XII—XIII ст.

менерізного мистецтва (інв. № АМ 2940/8448). Іконка зроблена з сіро-коричневого сланцю, прямокутної форми, розміром $4,2 \times 3,4 \times 0,5$ см, однібічна, з вузькою виступною скошеною рамкою (рис. 7). Нижній лівий кут пошкоджений, по краях рамки є невеликі сколи. Згідно з колончастими написами, що зроблені тонкою врізною лінією по обидва боки фігур, це — зображення святих Козьми та Даміана (грецькою Косма та Даміан). Фігури святих на повний зріст виконані невисоким, м'яко модельованим рельєфом. Вони легко стоять на поземі (права нога Даміана відведена вбік, ноги Козьми втрачені). Святий зображений молодим, мають пишні зачіски з хвилястими локонами ледве вище вух, розділеними на пасма з прямим проділом. Голови завеликі — їх рельєф трохи вище рельєфу фігур. Очі опуклі, виділені подвійним контуром, прямі носи дещо широкі, роти маленькі, підборіддя круглі. Зобразивши святих фронтально, їх голови художник показав у легкому повороті одну до одної, уникаючи в такий спосіб роз'єднаності, звичайної для зображень парних фігур. Руки в обох зігнуті в ліктях і притиснуті до грудей. У Козьми права лежить на сувої чи паличці-помазку, яку він тримає в лівій руці, у Даміана права рука з відкритою долонею, ліва — на рівні пояса з сувоєм чи паличкою. Орнаментовані так само, як і окантовка плащів, сувої-палички майже не можна відрізнити від декору одягу. Одяг святих лягає заокругленими, виконаними подвійними штрихами (так званими трубчастими) та прямими складками, плащі орнаментовані по краях двома паралельними врізними лініями з квадратиками, що імітують перли чи нашивні дробівниці.

Аналогічно орнаментовано окантовку німбів, комір і низ плаття (плаття Даміана має внизу втрати).

Култ святих Козьми та Даміана був широко розповсюджений у Київській Русі. Відомо, що переклади сказань про їх чудеса з'явилися тут ще в домонгольський час, а перші церкви на честь цих святих існували з XII ст. У Новгороді з другої половини XII ст. був поширений култ Косми та Даміана, яких називали Кузьмою та Дем'яном, як захисників ковалів та ювелірів³⁹. В іконописі, однак, аж до XVI ст. не було сталої форми їх зображень⁴⁰. Імовірно, розмаїтість іконографії виникла через те, що існувало три пари святих лікарів-безсрібників та чудотворців, що мали однакові імена Косми і Даміана, — з Риму, Малої Азії й Аравії. Згідно з іконописними оригіналами, римських Косму та Даміана треба було зображувати «молодими, з гострими борідками», азіатських — «юними, з бородами, що ледь проглядають», арабських — «смуглястими, з бородами, що ледь проглядають, у пов'язках з хусток»⁴¹. Зазвичай їх зображують на повний зріст із баночками мазі (скриньками) у лівій руці і з паличками-помазками, або сувоєм, в правій. Іноді правою рукою вони благословляють, а скриньки в лівій сховані складками плаща. Досить часто їх зображують без атрибутів (наприклад,

з відламаних частин штирів, вони, як у відомих цілих київських хоросів, мали завершуватися литими фігурками якихось фантастичних істот (грифонів?, драконів?, півнів?). Плaskий ажурний ланцюг і простий орнамент диска з дірочок дають змогу датувати цей хорос XII—XIII ст. До Київської Русі традиція виготовлення таких хоросів прийшла з Візантії. Вважають, що у XII—XIII ст. їх виготовляли в Київській Русі, повторюючи й розвиваючи візантійський тип. У післямонгольський час майстерня з їх виготовлення існувала в Новгороді. На місцеве виробництво хоросів вказують слов'янські литі написи на деяких із них³⁸.

Тут же знайдено мініатюрну кам'яну іконку з парним зображенням святих, яка є чудовим витвором ка-

на Філофеївській ставротелі XII ст. з Державної Оружейної палати Московського Кремля, де вони стоять із зігнутими в ліктях руками — праві перед грудьми, ліві трохи нижче ⁴²).

Лікарі-безсрібники на іконці зображені юними і без хусток, що відповідає малоазійській парі святих, день вшанування яких — 1 листопада. Відповідно до переказу, ці святі вмерли своєю смертю в III ст. і прославилися понад 40 чудесними зіцленнями й подвигами, при описі яких подано рецепти лікування хворих. Вони «не точію человекомъ помогаху, но и скотомъ» ⁴³. Саме ця пара святих набула найбільшої популярності на Русі.

Звертає на себе увагу деяка невідповідність у зображенні одягу святих на іконці: під плащами на них, судячи з хрестів, надягнуті святительські омофори. Однак омофор — відмітна приналежність архієрея. Його надягають зверху ризи так, щоб один кінець звисувався попереду, а інший — позаду. За прикладами образотворчого мистецтва, — це широка стрічка, яка покладена на плечі і звисає одним кінцем з лівого плеча на груди, а іноді — складена стрічка з вільно звисаючим посередині грудей кінцем ⁴⁴. У мистецтві Візантії та Давньої Русі у XII—XIII ст. трапляється переважно останній тип зображення омофора. Можна припустити, що саме так вони мали бути надягнені на святих, репрезентованих на іконці. Проте плащі чи накидки зверху омофорів явно суперечать їх призначенню. Це дає підставу вважати, що художник зобразив не прямовисний спуск омофора, а гаптування декоративної смуги нижнього вбрання (щось подібне до хітона з довгими рукавами) і прикрасив її хрестами замість орнаменту. Таку саму подібність одягу святих Косми та Даміана можна бачити на ермітажній стативній іконі XI ст. «Деїсус зі святими». Хітони святих Косми та Даміана тут мають прямовисну смугу, прикрашену орнаментом із декорованих косим штрихуванням прямокутників, аналогічним до прикраси омофорів святих Косми та Даміана на релікварії XIII ст. із Мдіни, де хітони мають вже не тільки прямовисну орнаментовану смугу, а й облямовані нею по подолу ⁴⁶. Ці приклади показують, що прикрашення прямовисної декоративної вставки хітона хрестами з'явилося, швидше за все, через неправильне розуміння художником призначення одягу, який він копіював зі зразка, і, звичайно, зумовлене незнанням тонкощів іконографії. Не виключено й інше: оскільки омофор символізував собою заблудлу вівцю, яку Добрий пастир Ісус Христос поклав на плечі та приніс у будинок, і означав порятунок роду людського, то натяк на нього в зображенні лікувателів з погляду художника, імовірно, здавався цілком доречним. У різьбленні мініатюрних іконок ці відмінності костюма не завжди чітко помітні, а в тих випадках, коли святі Косьма, Микола та Даміан зображені в ряд, прямовисні декоративні смуги їхніх хітонів, як правило, прикрашали однаково з омофором св. Миколи ⁴⁷.

На думку С.О. Висоцького, написи на іконці з Козьмою та Даміаном зроблені грецько-київським письмом ⁴⁸:

Ω ΑΓΙΩΣ ΚΩΖΕΜΑ
Ω ΑΓΙΩΣ [Δ]ΑΜΝΑΝ[Σ].

Замість руського СТНИ, тобто святі, двічі написано грецьке АΓΙΟΣ. На початку цього слова, розташованого ліворуч від постаті Козьми, — артикль у вигляді омеги, а не омїкрону, як звичайно. Наприкінці написана слов'янська літера Ъ та зроблено розчерк. Слово АΓΙΟΣ перед ім'ям Даміана починається з абрєвіатури, тобто οάγιος, а наприкінці також написаний слов'янський Ъ. Імена святих подано в киеворуській огласовці, але з орфографічними особливостями. Так, після К замість У або О — Ъ, а після З — літера Є, а не Ъ. Ім'я Дем'ян написано без особливостей [(Д)АМИАНЪ] і знаходить аналогії в графіті Софійського собору ⁴⁹. Усе це свідчить, що ці написи не були скопійовані з грецького оригіналу, а автор написав грецькі слова слов'янськими літерами за своїм розсудом. Він, на думку дослідника, був не дуже письменний, і тому в нього вийшла така нісенітниця, як написання АΓΙΟΣ після абрєвіатури, яка є скороченням цього ж слова, біля зображення Даміана та інше.

Рис. 7. Кам'яна іконка зі святыми Козьмою і Даміаном, перша половина XIII ст.

За палеографією, деякі літери (З — з великим горизонтальним навісом та хвостом; Н — з перекладиною точно посередині; М — з петлею, опущеною з виступів на шоглах; Ъ — симетричного накреслення; Ѡ — з високою середньою частиною) належать до XII ст. Проте написання А не з гострою петлею, а з набряклого закругленою частіше трапляється в написах XIII — XIV ст., хоч і відоме в написах на металі XII ст. (напис майстра Кости на срібній посудині-кратері з ризниці Софійського собору в Новгороді, де аналогічно до київської іконки написані, крім літери А, також М і Н)⁵⁰. На основі цього С.О. Висоцький датував іконку XII—XIII ст., припускаючи, що напис міг бути зроблений трохи пізніше.

Зіставлення напису на цій іконці з іншими замовленими візантинізованими іконками південноруської групи показує, що аналогічне написання згаданих літер

спостерігається на іконці першої третини XIII ст. із зображенням Дмитра Солунського з Кам'янець-Подільського музею, фрагменті іконки XII ст.(?), знайденому 1891 р. на Княжій Горі, на іконці зі святыми Сімеоном і Ставрокієм та ін.⁵¹ За висновком А.О. Мединцевої, такі збіги, як використання ~-подібного титла тільки як декоративного елемента, скорочення «аз» у колі під титлом, доповнене розгорнутим написанням АГЮС, характерне написання О, М, Н, Ъ тощо, притаманні іконкам першої третини XIII ст.⁵² На прикладі масового матеріалу дослідження також довела хибність поширеної раніше думки про копіювання написів зі зразка неписьменними майстрами. Варіювання дублетними буквами (Ѡ та О, Н та П), зміни орфографії грецьких імен і пристосування їх до діалектної мови, самостійне розташування написів на вільному просторі предметів свідчать про письменність руських майстрів. Помилки ж у грецьких словах — це найчастіше результат їхнього переінакшування на свій лад⁵³.

Крім палеографічної подібності написів, знайдено іконку поєднують із цією групою південноруських пам'яток подібність орнаментальних прийомів моделювання складок одягу та імітація перлової обшивки німбів квадратиками, форма носа, очей, зображення волосся та інші деталі⁵⁴. За стилістичними ознаками та прийомами різьблення іконка зі святыми Козьмою та Даміаном особливо близька до іконок з парними зображеннями святих — великомучеників Бориса і Гліба з Солотчинського монастиря (Рязань), Сімеона Столпника і Ставрокія з Новгорода (привертає увагу однакова постановка ніг фігур, подібність манери тримати сувій-паличку). Незважаючи на географію поширення цих іконок (Княжа Гора, Рязань, Новгород), усі вони були об'єднані в загальну групу, що походить з однієї київської майстерні першої половини XIII ст.⁵⁵, яку В.Г. Пуцко назвав майстернею «майстра Розп'яття»⁵⁶. Палеографічний аналіз написів, а також спостереження над особливостями почерку дали змогу А.О. Мединцевій виділити з робіт цієї майстерні п'ять іконок, що, на її думку, належать одному майстру, який працював спочатку в Києві, а після зруйнування його 1240 р. — у Новгороді⁵⁷.

Велика стилістична подібність зображень святих Козьми та Даміана із зображеннями святих на іконках цієї групи, збіг у написанні ряду букв (К, Н, М — із широкими плічми й стрічкоподібною «провислою» середньою, Ъ — з верхньою рисою, що далеко заходить вправо; форма омеги з високою середньою й загнутими гачками), особливості їхнього накреслення й орфографія написів, здавалося б, дають підстави зарахувати й цю іконку до виробів одного майстра. Перший стовпчик напису ліворуч від св. Бориса, наприклад, майже цілком (крім декоративного завитка в титлі) відповідає першому стовпчику напису ліворуч від св. Козьми.

Проте відмінності в манері зображення не дають змоги вважати різблення цих іконок роботою одного майстра. Менш щільне компоновання композиції, тендітність вузькоплечих фігур з довгими шиями, відсутність орнаменту у вигляді кілець, штрихування «в ялинку» вказують на іншу творчу індивідуальність і свідчать, на наш погляд, що ці іконки, хоч і були зроблені в близький час, але різними майстрами.

Це підтверджують і нові знахідки іконок цього типу зі слов'янськими написами, що були відкриті 1993 р. у Володимирі. Йдеться про іконку з сірого сланцю з позолотою із зображенням Сави Освященого й стеатитову, також золочену іконку із зображенням Покаяння апостола Петра, які було виготовлено грецьким майстром у першій половині XIII ст. Підтримуючи думку А.В. Риндіної про середньоруське походження цієї групи іконок, автори публікації вважають, що майстерня, де їх виготовляли, знаходилася саме у Володимирі на Клязьмі, а діяльність «майстра рельєфної кайми» та його учнів припадає на добу князя Всеволода Велике Гніздо⁵⁸. Зазначимо, що зображення святих на київській іконці має майже повну аналогію на старому фризі кінця XII ст. північного фасаду Дмитріївського собору у Володимирі⁵⁹. Тому поширення іконок цієї групи на такій великій території тепер важко пояснювати міграцією одного майстра або роботою однієї майстерні, а питання їх походження, очевидно, слід вирішувати через з'ясування часу та місця формування цього стилістичного напрямку в мистецтві Київської Русі.

Отже, розглянуті матеріали репрезентують один хронологічний зріз розвитку західноєвропейського та київського художнього ремесла — друга половина XII—перша половина XIII ст. Вони свідчать про торгові й політичні зв'язки Києва з Німеччиною, а також про високий рівень розвитку місцевого ремесла напередодні монгольської навали.

¹ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Архипова Є.І. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва з «міста Володимира» // *Археологія*. — 1998. — № 2. — С. 111—121.

² Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській, 12. — НА ІА НАНУ. — 1998/4. — С. 32—34.

³ Климовський С. Необычный клад из руин Десятинной церкви // *Киевский альбом*. — Киев, 2001. — Вып. 1 — С. 43—49.

⁴ Зоценко В.М. Амфорна тара Києво-Подолу XII — початку XIII ст. (прикладом одного розкопу) // *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. — К., 2001. — С. 174—175. — Рис. 9.

⁵ Климовський С. Указ. соч. — С. 44.

⁶ Висловлюємо щиру подяку за надану допомогу Б. С. Хоменку і реставратору О.П. Березкіну, який звернув нашу увагу і вивчав поверхню виробу під мікроскопом.

⁷ Falke O., Meyer E. *Romanische Leuchter und Gefäße Gießgefäße der Gotik*. — Berlin, 1935. — S. 40.

⁸ Кондаков Н.П. Русские клады. — СПб., 1896. — С. 120; Смирнов Я.И. О бронзовом водолее западноевропейской работы, найденном в Харьковской губернии, и о других подобных находках в пределах России. — Харьков, 1902. — С. 3.

⁹ Лапковская Э.А. Водолей, найденный в Крыму, и круг родственных ему произведений // *История и археология средневекового Крыма*. — М., 1958. — С. 176; Вагнер Г.К. Бронзовый водолей из древнего Галича // *СА*. — 1963. — № 2. — С. 257.

¹⁰ Falke O., Meyer E. *Op.cit.* — Abb. 244.

¹¹ *Op. cit.* — Abb. 239.

¹² *Op. cit.* — S. 41, 57.

¹³ *Op. cit.* — S. 41.

¹⁴ Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.) // *САИ*. — 1966. — Вып. Е1-57. — С. 54.

¹⁵ Там же. — С. 10, 11. — Табл. 6, 1, № 9.

¹⁶ Там же. — С. 11. — Табл. 6, 2, № 10.

¹⁷ Вагнер Г.К. Указ. соч. — С. 254—258.

¹⁸ Falke O., Meyer E. *Op. cit.* — Abb. 230, 231.

¹⁹ Вагнер Г.К. Указ. соч. — С. 256.

²⁰ Даркевич В.П. Указ. соч. — С. 53, 54.

²¹ Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. — Киев, 1893. — С. 39.

- ²² Poklewski T. Misy brązowe z XI, XII i XIII wieku. — Łódź, 1961. — S. 26, 27. — Tabl. XIIb; XIIIb; XVIIlb.
- ²³ Lovag Zs. Vittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums // Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Ser. Archaeologica. III. — Budapest, 1999. — S. 79, N194.
- ²⁴ Даркевич В.П. Древние славяне и их соседи // МИА. — 1970. — № 176. — С. 152.
- ²⁵ Poklewski T. Op. cit. — С. 37, 65.
- ²⁶ Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла... — С. 11. — № 11.
- ²⁷ Poklewski T. Op. cit. — С. 65.
- ²⁸ Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991. — С. 124.
- ²⁹ Lovag Zs. Op. cit. — S. 17, N 192—199.
- ³⁰ Белов Г.Д. Средневековая бронзовая чаша из Херсонеса // СА. — 1958. — № 2. — С. 206.
- ³¹ Крыжановская М.Я. Неопубликованная романская чаша из собрания Эрмитажа // Проблемы развития зарубежного искусства. — СПб., 1993. — Ч. 1. — С. 9—14.
- ³² Хойновский И.А. Указ. соч. — С. 39.
- ³³ Руденко К.А. К вопросу о связях черниговского и киевского княжеств с Волжской Болгарией (по материалам медной посуды) // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 99—103.
- ³⁴ Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — 1980. — № 2. — С. 192—202. — Рис. 3, 4.
- ³⁵ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г., Архипова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 у м. Києві в 1999 р. — НА ІА НАН України, 1999/23. — С. 6—13. — Рис. 21. — Табл. 20.
- ³⁶ Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // СА. — 1958. — № 3. — С. 95—96. — Рис. 1, 3.
- ³⁷ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Архипова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській. — НА ІА НАН України. — 1998/5. — С. 17—18. — Арк. 8. — Фото 3, 4. — Рис. 9, 10.
- ³⁸ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 257—260, 619—621.
- ³⁹ Рыбаков Б.А. Указ. соч. — С. 729—776.
- ⁴⁰ Иванова И.А. Опыт атрибуции иконки XV в. «Козьма и Дамьян» из г. Дмитрова // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 298—302.
- ⁴¹ Ерминия, или Наставление в живописном искусстве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфитом. 1701—1733 гг. // Тр. Киев. Духовной академии. — 1868. — Т. IV. — С. 370.
- ⁴² Банк А.В. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. — М., 1978. — Рис. 30.
- ⁴³ Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей. — М., 1993. — Кн. 1 (Репринт. воспроизв. издания 1913 г.). — С. 438—439.
- ⁴⁴ Бобров Ю.Г. Основы иконографии древнерусской живописи. — СПб., 1995. — С. 239; Голубинский Е. История русской церкви. — М., 1904. — С. 262—263.
- ⁴⁵ Kalavresou-Maxeiner L. Byzantine icons in steatite. I, II. — Wien, 1985. — P. 97—98. — Pl. 5, N 4.
- ⁴⁶ Op. cit. — Pl. 51, N 102.
- ⁴⁷ Николаева Т.В. Произведения мелкой пластики XII—XIV веков в собрании Загорского музея. Каталог. — Загорск, 1960. — С. 129. — № 25.
- ⁴⁸ Высоцкий С.О. Довідка про іконку, знайдену у Києві на вул. Володимирській // Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Архипова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській. — С. 30—32.
- ⁴⁹ Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской. — Киев, 1976. — С. 341.
- ⁵⁰ Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI—XIV веков. — М., 1964. — Табл. XXVII, № 2.
- ⁵¹ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. // САИ. — 1983. — Е1-60. — С. 53, 57. — Табл. 3, 7, № 22; Табл. 6, 4, № 36. — Рис. 2.
- ⁵² Медынцева А.А. Подписные шедевры древнерусского ремесла. Очерки эпиграфики XI—XIII вв. — М., 1991. — С. 111—125.
- ⁵³ Там же. — С. 110, 119.
- ⁵⁴ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. — С. 19—23. — № 20, 22, 30.
- ⁵⁵ Там же. — С. 22, 23, 52—58.

⁵⁶ Пуцко В.Г. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII—XIII вв. // *Byzantinoslavica*. — 1996. — LVII. — С. 382—384.

⁵⁷ Медынцева А.А. Указ.соч. — С. 111—125.

⁵⁸ Жарнов Ю.С., Жарнова В.И. Произведения прикладного искусства из раскопок во Владимире // *Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь. К 100-летию А.Н. Грабара (1896—1990)*. — СПб., 1999. — С. 451—457.

⁵⁹ Вагнер Г.К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбово. — М., 1969. — Рис. 263.

Одержано 26.02.2002

Е.И. Архипова, И.И. Мовчан

НОВЫЕ НАХОДКИ ИЗДЕЛИЙ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА В КИЕВЕ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ РАСКОПОК 1998 г.)

В статье публикуются новые находки произведений западноевропейского ремесла первой половины XIII в.: водолей в форме петуха северогерманской работы и медная чаша с изображением ангелов, а также фрагменты медных котлов и бронзового хороса XII—XIII вв. местного производства. Большой интерес представляет находка каменной иконки с изображениями святых Козьмы и Дамиана первой половины XIII в., которая по манере резьбы и палеографии сопроводительных надписей входит в группу иконок, вышедших из одной киевской мастерской, работавшей накануне монгольского нашествия.

Е.И. Arkhipova, I.I. Movchan

NEW FINDS OF THE ARTICLES OF THE APPLIED ART IN KIEV (BY THE RESULTS OF THE EXCAVATION 1998)

New finds of pieces of art of the West-European trade referring to the first half of the 13th century: a water carrier in the form of a cock of the North-German origin, a copper bowl with the picture of angels, some fragments of brazen coppers, and a bronze choros of the 12th–13th centuries of the local origin have been published in the article. The find of a stone icon with the images of the saints Cosmas and Damian of the first half of the 13th century which according to the manner of carving and paleography of the concomitant inscriptions belongs to the group of icons coming from the same Kiev icon workshop, which worked in the eve of the Tatar-Mongolian invasion.